

«ГЕНДЕР» ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ

У статті схарактеризовано сучасний стан теорії лінгвогендерології; з'ясовано суть, основні принципи й поняття гендерних досліджень; проаналізовано поняття «гендер». Обґрунтовано, чому поняття «гендер» потрактовують як соціокультурну категорію, яка відображає сукупність соціальних і культурних норм, очікувань та уявлень, які асоціюються з особами чоловічої або жіночої статі в певному суспільстві.

Проаналізовано базові поняття дослідження лінгвокультурних типажів, які тісно пов'язані з поняттям «гендер». Сформульовано загальнонаукові підходи до тлумачення лінгвокультурного типажу як різновиду концептів. У роботі акцентовано увагу на гендерній приналежності типажів.

Ключові слова: гендер, концепт, лінгвокультурний концепт, лінгвокультурний типаж, гендерна приналежність.

Сукаленко Т.Н. «Гендер» как социолингвистическое понятие. В статье охарактеризовано современное состояние теории лингвогендерологии; выяснены сущность, основные принципы и понятия гендерных исследований; проанализировано понятие «гендер». Обосновано, почему понятие «гендер» трактуют как социокультурную категорию, которая отражает совокупность социальных и культурных норм, ожиданий и представлений, которые ассоциируются с лицами мужского или женского пола в определенном обществе.

Проанализированы базовые понятия исследования лингвокультурных типажей, которые тесно связаны с понятием «гендер». Сформулированы общенаучные подходы к толкованию лингвокультурного типажу как разновидности концептов. В работе акцентировано внимание на гендерной принадлежности типажей.

Ключевые слова: гендер, концепт, лингвокультурный концепт, лингвокультурный типаж, гендерная принадлежность.

Sukalenko T.N. «Gender» as a social-linguistic notion. The article characterizes the actual state of linguistic genderology theory, elucidates the basic principles and key notions of gender studies, analyses the notion «gender» itself. The author gives arguments for treating «gender» as a social-cultural category that represents the complex of social and cultural norms, expectations and stereotypes associated with men and women in a certain society.

The basic notions in the analysis of linguistic-cultural types are regarded in their connection with the notion «gender». The general scientific approaches to the interpretation of the linguistic-cultural type as a specific concept are outlined with the accent on its gender reference.

Keywords: gender, concept, linguistic-cultural concept, linguistic-cultural type, gender reference.

Від 70-х років ХХ ст. активізувалися гендерологічні дослідження в європейській і американській соціолінгвістиці, а від початку 90-х років ХХ ст. — і в мовознавстві на пострадянському просторі. В Україні над гендерною проблематикою працювали русисти О. Горошко, Л. Компанцева, О. Семиколенова, Л. Синельникова, А. Шиліна та ін.; германісти О. Бессонова,

О. Дудоладова, К. Пішикова та ін., славісти А. Архангельська, Н. Баландіна. В україністиці до цієї проблеми зверталися Ф. Бацевич, Я. Пузиренко, Л. Ставицька, О. Тараненко та ін.

Об'єктом уваги в гендерологічних студіях стали питання відмінностей, подібностей та особливостей репрезентації осіб чоловічої та жіночої статі в мові. Одночасно зі збільшенням кількості праць, присвячених причинам виникнення гендерних відмінностей у мові, почали з'являтися дослідження, мета яких – проаналізувати множинні мовні засоби виявлення гендеру в різних культурах. Суть соціокультурної природи гендеру як соціальної статі полягає в тому, що він є ідеологічним конструктом, який акумулює уявлення про те, що означає бути чоловіком або жінкою в тій чи тій культурі.

Мета статті – схарактеризувати сучасний стан теорії лінгвогендерології; з'ясувати суть, основні принципи й поняття гендерних досліджень; проаналізувати базові поняття дослідження «концепт», «лінгвокультурний концепт», «лінгвокультурний типаж», які тісно пов'язані з поняттям «гендер»; сформулювати загальнонаукові підходи до тлумачення лінгвокультурного типажу як різновиду концептів; акцентувати увагу на гендерній приналежності типажів, зокрема виділити маскулінні та фемінні типажі українського художнього дискурсу XIX століття.

Лінгвістична гендерологія співвідносить мову з особистістю за ознакою соціальної статі. На думку Л. Ставицької, «сучасна лінгвістика переживає своєрідний «гендерний бум», а тому можна і слід говорити про накопичені ідеї, напрями пошуків та експериментів, маючи на оці становлення української лінгвістичної гендерології, бо гендер як ніяке інше соціолінгвістичне поняття, закорінений в умови життя, реальності, норми і традиції певної культури» [19: 30]. Гендерні ознаки мовної картини світу – це «сутнісні прояви пізнання світу крізь призму чоловічого і жіночого бачення, що інтегрують універсальні та національно специфічні ознаки, оприявлюють особливості номінативної та комунікативної діяльності чоловіків і жінок, а також вплив статі на мовну практику та мовну поведінку» [19: 30]. Залежність мовних особливостей від розподілу носіїв мови за статтю існує і виявляється багатоманітно. В Україні гендерна лінгвістика тільки розвивається, спираючись на випробувані в зарубіжній лінгвогендерології методи. Вітчизняні дослідження в цій галузі орієнтуються переважно на російськомовний соціум, що проживає в Україні, та зарубіжний мовний матеріал.

Українська гендерна мовна особистість із набором своїх специфічних, етноментальних, асоціативно-вербальних, комунікативних констант мовної поведінки досі мало вивчена. І, як наслідок, ця особистість не фігурує в зарубіжних розвідках, що збіднює лінгвогендерологічну парадигму наукового пізнання в цілому [18: 47].

Гендер справедливо вважають поняттям міждисциплінарним. Цей термін виник у Великобританії, і в перекладі з англійської мови *gender* дослівно означає граматичний рід – чоловічий, жіночий, середній. Із часом це поняття почало означати соціостатеві характеристики статі з властивими їй характерними особливостями способу життя, вчинків, задумів і прагнень тощо.

Гендер стосується не тільки окремих індивідів – чоловіків та жінок, а й визначає стосунки між ними як «соціально-демографічними групами» та гендерні відносини у всій сукупності – те, як втілюються в життя «соціальні ролі жінок і чоловіків», як вони вибудовуються в суспільних відносинах [15: 11-12]. Більшість дослідників спирається на визначення, згідно з яким гендер означає «сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство приписує виконувати людям залежно від їх біологічної статі» [1: 21].

Гендер кваліфікують як багатоаспектну категорію і в межах суспільства, і в межах лише особистості. Гендер як соціальна стать і культурна метафора є вельми результативним аспектом аналізу в соціолінгвістиці. Ця думка щодо гендеру дала можливість виявити культурно-символічні суттєві ознаки цього поняття.

Н. Пушкарьова зазначає, що «гендер – це системна характеристика соціального порядку, від якої неможливо відмовитися або позбутися» [16]. Гендер означає по суті й соціально-культурний процес, під час якого відбувається конструювання суспільством відмінностей у чоловічих і жіночих ролях, поведінці, психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та емоційних характеристиках, і сам результат – «соціальний конструкт гендеру» [16].

Виразне соціолінгвістичне спрямування мали збірники наукових праць та роботи монографічного характеру. Так, Дж. Коатс розмірковує про жінок як соціальну групу: «Якщо ми хочемо досліджувати способи різного вживання мови чоловіками і жінками, то, безсумнівно, у нас повинні бути міркування з приводу того, яким чином жінки як група відрізняються від чоловіків як групи» [13: 35]. Дослідниця відзначає специфічність гендерних соціальних груп: «чоловіки і жінки становлять собою специфічні соціальні групи, які характеризуються особливими рисами, бо в нашому суспільстві вони прагнуть парного союзу, який складається з одного чоловіка і однієї жінки, вони ніколи не живуть на окремих територіях, за винятком певних умов. ... Якщо в інших соціальних групах чітко усвідомлюються кордони між «своїми» і «чужими», що часто призводить до конфліктів, то чоловіки і жінки схильні спілкуватися один з одним доброзичливо. В опозиції «чоловіче – жіноче» «чоловіче» є немаркованим членом, і тому для чоловіків соціальна група може виявитися більш значимою категорією, ніж стать» [13: 39].

Важливими елементами створення гендерних відмінностей є зіставлення «чоловічого» та «жіночого», тобто залежність жіночого начала від чоловічого [5: 200].

Відомо, що гендер – соціокультурна категорія, яка відображає сукупність соціальних і культурних норм, очікувань та уявлень, які асоціюються з особами чоловічої або жіночої статі в певному суспільстві.

Так чи інакше культурна символіка гендеру (яка надає образам фемінності й маскулітності в їхній соціокультурній сукупності певних конкретних явищ, фактів) демонструє «культурно-символічну ієрархію через когнітивні конструкти» [4].

Якість і властивість гендерних чинників у мові полягає в тому, що в багатьох гуманітарних галузях (приміром, гендерна психологія, семасіологія,

соціальна психологія, соціологія, соціопсихолінгвістика, теорія дискурсу і комунікації) виявиться місце для його вивчення.

Варто зауважити, що з поняттям «гендер» тісно пов'язані «концепт», «культурний концепт», «лінгвокультурний типаж».

Однією зі структур репрезентації знань, одержаних людиною при відображенні дійсності та закодованих завдяки мові, є концепти.

Відомо, що концепт перебуває на перетині різних наукових дисциплін, тому в сучасній лінгвістиці немає єдиного визначення цього терміна. Дослідники виділяють два підходи, які орієнтовані на той чи той аспект цього явища: лінгвокогнітивний та лінгвокультурний. У нашому дослідженні ми зупинимося лише на лінгвокультурному. Визнаними представниками лінгвокультурологічного підходу до вивчення концепту є В. Виноградов, А. Вежицька, С. Воркачов, В. Карасик, В. Колесов, Д. Лихачов, В. Маслова, Ю. Степанов та ін.

Ю. Степанов наголошує, що концепт становить ніби «згусток культури (культурного середовища) у свідомості людини» і стає тим способом побудови думки, завдяки якій культура є складником «ментального світу людини» [20: 40]. На думку вченого «концепти є фактами культури», і подібними до цього їх робить цілий спектр розумінь, понять, поглядів, що охоплюють зміст концептів, «від найдавніших до найсучасніших» [20: 40], концепт «переживається» як «предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень» [20: 43]. Концепт, як зазначає Д. Лихачов, є заступником значення, що забезпечує спілкування й до того ж тісно «пов'язаний з національним, культурним, професійним, віковим досвідом людини» [14: 282].

Серед концептів окремого типу виділяємо лінгвокультурні концепти – «оцінно насичені, культурно марковані смисли, закріплені в формі мовних одиниць, комунікативних патернів, прецедентних феноменів» [21: 3].

С.Г. Воркачов, Є.В. Бабаєва, В.І. Карасик, Н.А. Красавський, М.В. Піменова, Г.Г. Слишкін у своїх дослідженнях акцентували увагу на тому, що «найважливішою одиницею лінгвокультурологічного моделювання національного менталітету є культурний концепт – складне багатомірне ментальне утворення, яке може знаходити мовне вираження».

Концепт у лінгвокультурологічному вимірі має досить складну структуру. В. Карасик стверджує, що в культурних концептах виокремлені образ, поняття, оцінка [12: 117].

Услід за В.І. Карасиком, під культурним концептом розуміємо «багатомірне культурно-значиме соціопсихологічне утворення в колективній свідомості, опредметнене в мовній формі» [12: 117].

У складі лінгвокультурних концептів виокремлюється лінгвокультурний типаж.

У сучасній лінгвокультурології наявні загальнонаукові підходи до тлумачення лінгвокультурного типуажу як різновиду концептів (Т.В. Бондаренко, М.Б. Ворошилова, В.В. Дерев'янська, О.О. Дмитрієва, О.В. Лутовінова, В.І. Карасик, І.А. Мурзінова, Л.П. Селіверстова, І.Ю. Уфаєва, О.А. Ярмахова та ін.).

Ми повністю погоджуємося з думкою В.І. Карасика та О.О. Дмитрієвої про те, що лінгвокультурний типаж є особливим типом лінгвокультурних

концептів, найважливіші характеристики якого складаються в типізованості певної особистості, значущості цієї особистості для певної лінгвокультури, а також з тим, що поняття «лінгвокультурний типаж» є найбільш вдалим для вивчення та опису концептів такого виду, оскільки в ньому дослідники акцентують увагу, «по-перше, на культурно-діагностичній значущості типізованої особистості для розуміння відповідної культури, і, по-друге, на вивченні цієї особистості з позицій лінгвістики (з урахуванням позначення, вираження та опису відповідного концепту, втіленого в мові)» [9: 22].

У роботі лінгвокультурний типаж визначено як узагальнені уявлення про осіб, релевантних для тієї чи іншої лінгвокультури [11: 222].

Варто зауважити, що вчені виділяють певні типи особистостей не тільки за їх ставленням до лінгвокультури, але і в її межах за приналежністю до певної соціальної групи [6: 7-8]. В.І. Карасик і О.О. Дмитрієва висловлюють думку про те, що *«соціологічні класифікації особистостей базуються на виділенні певних соціальних типів за гендерними, віковими, освітніми, професійними та іншими ознаками»* [6: 7-8].

Дослідники зауважують, що під час аналізу лінгвокультурного типуажу релевантним є виокремлення соціометричних ознак, пов'язаних із зовнішнім виглядом (одяг, вік, гендер), соціальним статусом (освіта, походження, оточення, дозвілля), сферою діяльності та мовними характеристиками [2: 79].

При описі лінгвокультурного типуажу російські мовознавці виділяють важливу складову: «гендер» (О.О. Дмитрієва, Т.В. Бондаренко), «гендерну приналежність» (О.О. Дмитрієва, Є.В. Гуляєва, А.В. Асадуллаєва), «гендерну спрямованість», «гендерне забарвлення» (Л.Н. Бровікова), «гендерні взаємини» (Л.І. Макарова), «гендерні ознаки» (В.І. Карасик), «гендерну маркованість» (В.І. Карасик).

Наприклад, «гендерна приналежність може визначатися суто чоловічою статтю» [7: 130], типаж може бути «рівноправно представлений жінками і чоловіками» [7: 255], для певних типажів гендерна ознака може бути взагалі нейтральною [8: 8].

Пор: «До числа прямих маскулінних типажів у російській лінгвокультурі належать «гусар», «козак», «декабрист» і «світський москвич», у французькій лінгвокультурі – «буржуа» і «світський парижанин». Прямий фемінний типаж представлений у французькій лінгвокультурі («гризетка»), асоціативні фемінні типажі представлені в російській лінгвокультурі («дружина декабриста» і «козачка»), у французькій лінгвокультурі «дружина буржуа». Для типуажу «французький модник» гендерна ознака нейтральна» [8: 8].

Л.Н. Бровікова акцентує увагу на тому, що «типаж має яскраво виражене гендерне забарвлення та специфічні характеристики вербальної поведінки, зумовлені особливостями професійної діяльності» [3: 98].

На думку В.І. Карасика, значущою виявляється гендерна ознака, яку виділяє автор в описі зовнішнього вигляду російського інтелігента в словникових дефініціях: за зовнішністю визначається чоловік-інтелігент, за манерами поведінки – як чоловік, так і жінка [10: 46].

Спробуємо показати як виділяються маскулінні та фемінні типажі на матеріалі українського художнього дискурсу ХІХ століття.

На думку О.О. Дмитрієвої, «гендерні характеристики лінгвокультурних типажів можуть бути маскулінними, фемінними та нейтральними, з одного боку, і прямими та асоціативними, з іншого боку» [7: 275; 8: 8]. До числа прямих маскулінних типажів в українському художньому дискурсі ХІХ ст. належать «чиновник», «дворянин», «пан», «селянин», «козак», «москаль», «лях», «робітник» та ін.

Прямими фемінними типажами в українській лінгвокультурі є такі: «селянка», «пані», «козачка», «московка», «робітниця».

У художніх дискурсах ХІХ ст. спостережено гендерно марковані протиставлення лінгвокультурних типажів **за статтю**: *робітниця* (жінка) – *робітник* (чоловік); *селянка* (жінка) – *селянин* (чоловік); **за етнічною ознакою**: *москаль* (росіянин [17: IV: 808]) – *лях* (поляк [17: IV: 582]); **за соціальними ознаками**:

- *Селянин, селянка – робітник, робітниця*:

селянин, селянка (жителі села, **основним заняттям яких є обробіток землі** [17: IX: 119]): *Він любив землю, як пташка повітря, риба – воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води* (М. Коцюбинський, I, 1955, с.110); *Поки перепрягали коні, старенька селянка бабуся внесла нам обід, тривний, смачний і недорогий* (Нечуй-Левицький, II, 1956, с. 391) – *робітник, робітниця* (ті, хто створюють матеріальні цінності, **працюючи на промисловому підприємстві** [17: VIII: 585]): *Робітники ...сходилися «на фабрику»* (І.Я. Франко, Рутенці, с. 61); *Робітниці кинули роботу і пішли з фабрики* (Нечуй-Левицький, II, 1956, с. 99).

- *Селянин, селянка – пан, пані*:

селянин, селянка (особи, які належить до **нижчого податного стану** землевробів) – *пан, пані* (ті, хто займали **привілейоване становище** в дореволюційному суспільстві, **належали до забезпечених верств міського населення**, інтелігенції [17: VI: 41]).

- *Кріпак, кріпачка – козак, козачка*:

кріпак, кріпачка (особисто **залежні від поміщика** й прикріплені до земельного наділу селянин [17: IV: 356]): *Особисто залежний від поміщика й прикріплений до земельного наділу селянин. Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половити своїх кріпаків і вернути додому* (Нечуй-Левицький, II, 1956, с. 202); – *Ти, дякувати господі, не кріпачка: твоя праця не загине дурно* (Марко Вовчок, I, 1955, с. 22) – *козак* (на Україні в ХV–ХVІІІ ст. – **вільна людина з кріпосних селян** або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників [17: IV: 209]), *козачка* (дружина або дочка козака [17: IV: 210]): *О милий Боже України, Не дай пропасти на чужині В неволі вольним козакам* (Т. Шевченко); *У мою хатину Прийшли [сотники, отамани й гетьмани], сіли коло мене І про Україну Розмовляють, розказують, Як Січ будували [будували], Як козаки на байдаках Пороги минали* (Тарас Шевченко, I, 1963, с. 74); – *Хто ж і порадить сироту, – одказують старі козачки, – як не ми?* (Марко Вовчок, I, 1955, с. 25).

Ми повністю погоджуємося з думкою О.О. Дмитрієвої про те, що «типаж характеризується яскраво вираженими гендерними особливостями»

[7: 150]. Отже, гендерна приналежність при описі типажів може варіюватися: одні можуть належати виключно до однієї статі, інші – як до чоловічої, так до і жіночої статі [6: 42], тобто маскуліним типажам притаманні одні характеристики, а фемінним – інші.

Використаний у роботі підхід може бути застосований для більш детального дослідження лінгвокультурного типуажу на ширшому текстовому матеріалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Айхельбергер В.** Жіночий гнів / В. Айхельбергер [пер. Ю.Бабік] // Соломія Павличко. Гендерні студії: Незалежний культурологічний часопис "І". – Львів: Редакція журналу "І". – 2000. – №17. – С. 158–161. 2. **Бондаренко Т.В.** Лінгвокультурний типаж «англійський дворянин» / Т.В. Бондаренко // Лінгвокультурні типиажі: признаки, характеристики, цінності. – Волгоград: Парадигма, 2010. – С. 74-90. 3. **Бровикова Л.Н.** Лінгвокультурний типаж «англійський викарий» / Л.Н. Бровикова // Лінгвокультурні типиажі: признаки, характеристики, цінності. – Волгоград: Парадигма, 2010. – С. 90-99. 4. **Гапон Н.** Гендер у гуманітарному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз / Н. Гапон. – Львів: Літопис, 2002. – 310 с. 5. **Глосарій** до українського видання Джудіт Батлер "Гендерний клопіт: фемінізм та підврт тожсамості". – К.: Ентіс – 2003. – 200 с. 6. **Гуляева Е.В.** Лінгвокультурний типаж «американський адвокат»: дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: 10.02.19 – «Теория языка» / Е.В. Гуляева. – Волгоград, 2009. – 177 с. 7. **Дмитриева О.А.** Лінгвокультурні типиажі Росії і Франції XIX века: монографія / О.А. Дмитриева. – Волгоград: Перемена, 2007. – 307 с. 8. **Дмитриева О.А.** Лінгвокультурні типиажі Росії і Франції XIX века: автореф. дис. на соискание учен. степени док. филол. наук: 10.02.20 – «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / О.А. Дмитриева. – Волгоград, 2007. – 48 с. 9. **Карасик В.И.** Лінгвокультурний типаж: о определению понятия / В.И. Карасик, О.А. Дмитриева // Аксиологическая лингвистика: лінгвокультурні типиажі: сб. науч. тр / Под ред. В.И. Карасика. – Волгоград: Парадигма, 2005. – С. 5-25. 10. **Карасик В.И.** Лінгвокультурний типаж «русский интеллигент» / В.И. Карасик // Аксиологическая лингвистика: лінгвокультурні типиажі: сб. науч. тр / Под ред. В.И. Карасика. – Волгоград: Парадигма, 2005. – С. 25-61. 11. **Карасик В.И.** Языковая кристаллизация смысла / В.И. Карасик. – Волгоград: Парадигма, 2010. – 422 с. 12. **Карасик В.И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 477 с. 13. **Коатс Дж.** Женщины, мужчины и язык / Дж. Коатс // Гендер и язык. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С.32–231. 14. **Лихачев Д.С.** Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М.: Academia, 1997. – С. 280–287. 15. **Мельник Т.М.** Гендер як наука та навчальна дисципліна / Т.М.Мельник // Основи теорії гендеру: навч. посіб. [ред В.П.Агеева]. – К.: К.І.С., 2004. – С. 10–30. 16. **Пушкарева Н.** Гендерные исследования и исторические науки / Н. Пушкарева // Гендерные исследования. – 1999. – № 3. – С.166 – 181. 17. **Словник української мови: у 11т.** / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. 18. **Ставицька Л.О.** Гендерні стереотипи в сучасній українській мовній свідомості (за даними асоціативного експерименту зі словами мати, батько) / Л.О. Ставицька // Дивослово. – 2005. – № 5. – С. 47–51. 19. **Ставицька Л.О.** Мова і стать / Л.О. Ставицька // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29–34. 20. **Степанов Ю.С.** Константы: Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект, 2004. – 3-е изд., испр., доп. – 991 с. 21. **Ярмахова Е.А.** Лінгвокультурний типаж «англійський чудака»: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: 10.02.19 «Теория языка» / Е.А. Ярмахова. – Волгоград, 2005. – 22 с.